

„A tény-Egyház azt jelenti,
Jézus Krisztus valóságosan – és nem teológiai frázisokban – jelen van az Egyházban, annak gyülekezeteiben, tagjai révén annak minden szolgálatában, testületeiben és végső soron kormányzatában.”

Apafi – Bethlen – Wesselényi

Az erdélyi református egyházkerület

három nemzedéke

A címben jelzett három név távoli korszakba visz vissza bennünket: az önálló erdélyi fejedelemség utolsó és a Habsburg-berendezkedés első évtizedeibe. Ha évszámok közé kell elhelyeznem a most bemutatandó időszakot, akkor 1670 és 1715 közé teszem. Ne riasszon vissza a hatalmas időbeli távolság, a történelemkönyvek lapjaira visszavonult kor, amelyik látszólag csak a szakemberek vagy a történelem iránt érdeklődők figyelmét kelti fel. Ugyanis ha jobban elmélyedünk ebben a tőlünk jó három évszázadnyira eső világban, rájövünk, hogy máigható tanulságokkal, analógiákkal szolgál, s így a távolság mindjárt csökken s érdekesebbé válik az időutazás. Erre a közelebb hozásra vállalkoznék a továbbiakban.

E pár évtized alatt Közép-Európában földcsuszamlásszerű és történelmi léptékkal mérve villámgyors politikai változások történtek. 1683-ban a török birodalom, amely jó másfél évszázada meghatározta a régió sorsát, látszólag hatalma csúcsán az addig soha el nem ért fővárost, Bécsset ostromolta. Az itt elszenvedett kudarcot látványos hanyatlás követte:

három évvel később Buda a keresztyén koalíció kezére került, majd az évszázad végére a történelmi Magyarország egész területe felszabadult a török uralom alól és a Habsburg-házi király jogara alá került. Erdély tehát a török érdekszférából a Habsburg érdekszférába jutott, ami a másfél százados addigi politikai közgondolkodás gyökeres átalakulásával, sőt a mindennapi élet jelentős változásával járt.

Ehhez hasonlóan gyors és mélyreható történelmi változásra nem sok példát ismer népünk múltja, de a legutóbbi szemünk előtt zajlott a 80-as, 90-es évek fordulóján. Ahogyan e mostani sorsforduló rengeteg sokrétű problémát vet fel naponként s intézmények és emberek a helyüket keresik az új világban, ugyanígy történt ez három évszázaddal ezelőtt is. A történelmi helyzetnek ez a hasonlósága már előbbé s érdekesebbé teszi számunkra a rég letűnt kort, a századok felett mintegy összeköt vele.

Amiként a mostani változás új kihívásokat és feladatokat hozott református egyházunknak, az 1680-as, 1690-es évek Erdélyében is új helyzetbe került a református anyaszentegyház. Addigi uralkodó, mondhatni kiváltságos pozíciójából (a XVII. században az erdélyi fejedelmek szinte mind reformátusok voltak!) az uralomváltás nyomán egyszeriben alárendelt, védekezésre kényszerülő állapotba jutott. E változás előszelei már 1686 körül érezhetők voltak, amikor a közismerten buzgó katolikus Habsburg-hatalom diplomá-

ciai és katonai előőrsei egyre gyakrabban jelentek meg a bérces kis hazában. Mostani kérdésünk – amelyet a továbbiakban vizsgálni szeretnénk – az, hogy miként készült fel a református egyház az előrelátható uralomváltásra, miként szedte össze erőit, miképpen munkálta ki azokat a módokat, amelyekkel a korábban gyűjtött szellemi és anyagi javait továbbra is megtartani kívánta hivatásának betöltése érdekében.

A legfőbb eszköz ennek véghezvitelére egy sajátos és csak Erdélyre jellemző egyházkormányzati rendszer kimunkálása volt, még Apafi fejedelem idejében, az 1670-es években. Arról van szó, hogy a református főurak, tehát az országot vezető politikai elit kálvinista tagjai lassan kezdenek egyházuk életében szervezeten részt venni, főként a felső egyházkormányzat szintjén. Tehát a korábban is tapasztalt, de nem szervezett, hanem egyéni döntésen alapuló patronátus, amelynek keretében egy-egy főúr például templomot építtetett birtokközpontja egyházközségének vagy klenódiumokat (kelyhek, terítők) adományozott a gyülekezetnek, kiegészült a kormányzatban, a döntéshozatalban való intézményesített részvétellel. Itt az intézményes jelzőre tenném a hangsúlyt. A református elit tagjai egyénenként korábban is többé-kevésbé élő hitű, de legalábbis aktív tagjai voltak egyházuknak, ezt a korabeli társadalmi közgondolkodás el is várta tőlük. Körülbelül 1670-től kezdve tapasztalhatjuk a főúri rend egyre gyakoribb és lassan intézményesülő

részvételét az egyház kormányzatában. 1671 után szinte évente tartottak egy-egy világi-egyházi vegyes gyűlést, amelynek során a fejedelem, a fejedelmi tanács (túlnyomó részt református) tagjai és más főurak ugyanazon helységben és egyidőben ülészetek a zsinattal, amelyen a lelkészek vettek részt élükön a püspökkel, az esperesekkel és a kollégiumi professzorokkal. E két testület időnként közösen tárgyalt, máskor a párhuzamos ülések határozatairól követek útján értesítették egymást, mindenesetre a végső döntéseket a világiak és a lelkészek közösen hozták. Főként olyan ügyek kerültek napirendre, amelyek nem az egyház hitéletét érintették, tehát nem a dogmatikumok körébe tartoztak, hanem a református anyaszentegyház külső életére, anyagi helyzetére, iskola-fenntartásra stb. vonatkoztak, amelyekben tehát a világi főurak véleménye, anyagi hozzájárulása döntő súllyal eshetett latba.

Ennek a lassan intézményesülő egyházigazgatási formának, a vegyes gyűlésnek az első gyümölcsei 1673-ban, a radnóti zsinat alkalmával értek be. Ekkor az enyedi kollégium új teológiai irányzatot követő coccejánus tanárait, Dési Mártont és Csernátoni Pált a gyulafehérvári főiskola konzervatív professzorai hitvallásellenes nézetek hirdetésével vádolták, és a lelkészi zsinat el is tiltotta a vádlottakat az új teológiai felfogás hirdetésétől. A vegyes gyűlés világi része, a fejedelem és a főurak viszont kijelentettek, hogy dog-

matikai kérdésekben nem nyilvánítanak ugyan véleményt, de a büntetés kiszabása a világi hatóság hatáskörébe tartozik, és ennek alapján jelentősen csökkentették a bevádolt enyedi tanárok büntetését. Dési és társai aztán gyakorlatilag akadálytalanul folytathatták coccejánus felfogású tevékenységüket. Ez esetben tehát jótékony mérséklő hatású volt a világiak felső egyházkormányzati jelenléte.

Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a XVII. század végi erdélyi politikai elit, a református főurak nem tekinthetők annyira „világiaknak”, mint a mai politikusok vagy akár a múlt századi jórészt szekularizált állam vezetői. Ugyanazokban az iskolákban szerezték ismereteiket, mint a később lelkészi pályára lépő ifjak és velük együtt tanultak latin nyelven bibliáismeretet, teológiát, filozófiát, sőt a görög, kisebb részben a héber nyelv ismeretébe is belekóstoltak. Alapképzettségük szerint akár pappá is szenteltethették volna magukat. Életük során általában folyamatosan olvasták a Szentírást, vasárnap kétszer s hétköznapokon is részt vettek az istentiszteleteken. Egyházi döntéseiket tehát nem önös érdekeiktől vezettetve vagy idegen szempontokra figyelve, hanem hitükre és meggyőződésükre alapozva, komolyan meggondolva, lelkiismeretes felelősséggel hozták meg.

Az erdélyi református egyházban e kialakulóban lévő szervezett egyházkormányzati forma is elősegítette egy csapdahelyzet elkerülését, hogy a kizárólag

lelkészekből álló zsinati és püspöki vezetés eluralkod-jék és szóhoz se engedje jutni a világi hívek nagy tö-megét. E veszély azért is fenyegetett nálunk, mivel a gyülekezeti presbitériumok szervezését oly lendülettel szorgalmazó puritánus mozgalom a rendi társadalom körülményei között nem aratott tartós sikert és a lel-készi kar egy része is ellenezte ezt a XVII. századi „ébredési mozgalmat”.

Vizsgálódásunk során azonban arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a hitsorsos világi előljáróknak az egyházkormányzatba való intézményes beépülése az-zal a veszéllyel fenyegetett, hogy németországi min-tára az ő kezükbe kerül kizárólagosan a legfelsőbb vezetés. Ott ugyanis a választófejedelem, a tartomány-úr egyúttal az illető egyház legfőbb irányítója volt. Az igazság az, hogy Apafi fejedelem hajlott is e módszer meghonosítására, azonban a főurak józan, mérséklő hatása jótékonyan közbelépett. 1674-ben Bethlen Já-nos kancellár hosszú, emlékiratnak is beillő levélben fordult Apafi Mihályhoz, amelyben az enyedi kollégium vitás ügyének kapcsán kifejtette, hogy az erdélyi feje-delemnek nem szabad legfőbb egyházi hatalomként föllépnie, csupán a legfőbb egyházi patrónus, védel-mező szerepét vállalhatja. Egyházi ügyeket csak a fő-urakkal, a püspökkel és a zsinattal közösen tárgyal-hat, döntéseket velük egyetértésben hozhat, nehogy kialakuljon Erdélyben a fejedelmi hatalomhoz szerve-sen kötött egyházfőség intézménye, mert – írja Beth-

len –, „mostan az Isten keresztyén református fejedelemmel áldotta meg ez hazát, ki tudja, idegen válásúval is látogathatja jövendőben és az rossz példa megmarad.”¹ Nem volna jó, ha egy esetleg eljövendő katolikus uralkodó a fejedelemséghez kötve a református egyház legfőbb vezetőjének tisztségét is megszerezné. Apafiban volt annyi belátás és önmérséklet, hogy hallgatott tanácsosai szavára, így a református egyháznak sikerült e két szélsőséget elkerülnie.

Az 1670-es évek végére, az 1680-as évek elejére kikristályosodott tehát ez a sajátos erdélyi egyház-kormányzati rendszer, amelynek alapelve az, hogy a fejedelem, a református tanácsurak és főurak, akik egyúttal a kollégiumok főkurátori tisztségeit is viselték, a püspök, az esperesek, a főiskolák professzorai szervezeten működnek együtt, tanácskoznak és közösen intézik az egyház különféle ügyeit. Említettük már, hogy ez korántsem jelentett valamiféle kényszert az egyház számára, sőt mondhatni gazdagodást hozott a világi elit szervezett bekapcsolódása, hiszen ezek a főurak általában komoly hitéletet éltek, a teológiai tudományokban is jártasságot szereztek.

Hogy most már az első korszak személyiségeivel is megismerkedjünk, kezdjük a bemutatást a legfőbb patrónussal, Apafi Mihály fejedelemmel. Ismeretes az irodalomtörténetből a tény, hogy egy imádságoskönyvet fordított le, amely *Magyar Vendelinus* címen

¹ Erdélyi Protestáns Közlöny 1871. 134 skl. Szabó Károly kiad.

jelent meg. Természetesen udvari, papot tartott, mint mindegyik főúr, és hétköznaponta meg vasárnap kétszer prédikációt hallgatott udvartartásával együtt. Korábbi mintára az is megtörtént, hogy az ő udvari papja viselte egyúttal a püspöki tisztséget is, mint például Tofeus Mihály. Nagyon gyakran ez a tény legfelső szinten biztosította, hogy az erdélyi politika és államigazgatás meg az egyházkormányzat valóban a református keresztyén hitelveknek megfelelően folyjék. Tofeus ugyanis a fejedelem és az udvar előtt tartott prédikációiban sokszor magyarázta úgy a Szentírást, hogy az aktuálpolitikai töltést is kapott, eligazítást jelentett, így az udvari lelkipásztor-püspök erkölcsi elveket vihetett be igehirdetése révén a felső szintű politikai döntésekbe s egyúttal az egész erdélyi közéletbe.

Apafi keresztyén magaviseletére vonatkozóan még egy példával szolgálhatunk. Amikor 1683 őszén, Bécs sikertelen török ostroma után az oszmán táborból hazatért a fejedelem (az erdélyiek nem jutottak el az osztrák fővárosig, hanem Győr körül táboroztak), október 1-én érkezett meg Gyulafehérvárra, a fejedelemség akkori fővárosába. Két nappal később már kibocsátott egy meghívót több példányban a püspök, az esperesek, a tanácsurak számára, amelyben jelezte, hogy „Isten kegyelméből már birodalmunkban sok fáradozásunk után is bé érkezvén, közönséges dolgaink között kívánunk elsőbben az ecclesiai és scho-

lai dolgok eligazításához nyúlunk², s evégett egy már ismert összetételű vegyes gyűlést hívott egybe decemberre Kolozsvárra. Itt arra kell figyelniük, s ez nem kivételes az Apafi szövegeiben, hogy az ország sok általános gondja között „elsőbbben az ecclesiai és scholai dolgok eligazítását”, tehát az anyaszentegyház és a főiskolák ügyeinek rendezését tekintette elsődleges feladatának.

Ugyanennek a nemzedéknek a tagja a korabeli erdélyi politikai élet kulcsembere, Teleki Mihály. Róla sok rosszat jegyeztek föl a régebbi történetírók, s Cserei Mihály krónikája és Bethlen Miklós önéletírása nyomán aztán Jókai Mór állította be Telekinek azt a negatív képét, amely hagyományossá vált a magyar műltszemléletben. Eszerint gátlástalan intrikusként, erkölcsi elveket figyelembe nem vevő politikusként áll előttünk a neves tanácsúr, aki mindenben keresztülgázolt, csakhogy egyéni és családi érdekeit érvényesíthesse, végeredményben elárulta Erdélyt, átjászotta a Habsburgok kezére. Ma már jól tudjuk, hogy árulásról szó sem volt, érdekszféra-változás zajlott le ettől a kicsi Erdélytől teljesen függetlenül.

Teleki, ha jobban megnézzük, korántsem tekinthető olyan negatív figurának, amilyenként még Szabó Dezső gyermekkorában is számon tartotta a közvélemény (önéletírásából tudjuk, hogy a kicsi Szabót, ha

² Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára a kolozsvári Református Gyűjtőlevéltárban. ES nro 757/a

rossz fát tett a tűzre, úgy szidta az édesanyja, hogy te telekimihály!). Trócsányi Zsolt az 1970-es években megjelent Teleki-életrajzában a forrásokra támaszkodva végre reális, a hagyományos felfogást sok mindenben helyreigazító képet rajzolt a neves erdélyi politikusról. De Teleki hitéről, egyháziasságáról, erkölcsi felfogásáról szólva annak a véleményének ad hangot, hogy csupán annyira volt keresztyén és református, amennyire a korabeli társadalmi közvélemény ezt egy főúrtól elvárta, s politikájában erkölcsi elveket nem vett figyelembe, egyházas jellegű fordulatokat pedig csupán Apafihoz írott leveleiben használt. Ezzel a korról mostanában többet foglalkozva azonban az a kép alakult ki bennem, hogy Teleki sem tekinthető csupán érdekeresztyénnek. Nem kívánom persze olyan puritánus, belső lelki életet élő hívő embernek beállítani, mint amilyent Bethlen Miklós személyében fogunk megismerni, de úgy érzem, az ő keresztyén élete sem tekinthető annyira formálisnak, amennyire az eddigiekből következtetnénk, még kevésbé volt gátlástalan és erkölcstelen politikus. Nagyon is szívéen viselte egyháza sorsát, és ahol lehetett, segített. Ne feledjük el, hogy 1671-ben kezdődött a magyarországi protestánsüldözés, a gyászévtized, és akkoriban Erdély menedékkül szolgált a menekült protestáns, nagyobb részt református lelkipásztorok számára. Teleki jelentős részt vállalt e mentőakció megszervezésében, leveleiben többször is figyelmeztette Apafit, hogy az

üldözött lelkészeket be kell fogadni és számukra munkaterületet biztosítani. Hangsúlyoznom kell a tényt, amire talán Trócsányi nem figyelt eléggé, hogy Teleki folyamatos levelezésben állt kora két jelentős püspökével, Kovásznai Péterrel és Tofeus Mihállyal. Közülük Kovásznai a puritánus mozgalom egyik vezéralakjaként ismert, superintendenssé választása előtt meggyőződéséért börtönbüntetést is szenvedett, Tofeus viszont a hagyományos orthodox egyházigazgatás erős embereként szerepel az egyháztörténetben. Mindkettő úgy becsülte leveleiben Telekit, mint az erdélyi református anyaszentegyház egyik oszlopát. E két jeles egyházi személyiség szavahihetőségében nincs okunk kételkedni, ha ők elfogadták és elismerték Teleki politizálását és egyházvédő munkáját, bizonyára jó lelkiismeretükre alapozták ítéletüket. Bizonyos, hogy az üldözött lelkészek befogadását elsősorban politikai szempontok indokolták, de egyúttal a református szolidaritás tényét, szükségességének felismerését nem vitathatjuk el Telekitől.

Apafi fejedelem, Bethlen János, Teleki Mihály és társaik alkotják azt az első nemzedéket, akik kimunkálták és megerősítették a fent jellemzett vegyes egyházkormányzati rendszert. Emellett azonban gondoskodtak az utánpótlásról is, mostani visszatekintésünknek ez a mának is szóló egyik fontos tanulsága. Felnőtt mellettük egy olyan második nemzedék, amelyet arra neveltek s tudatosan arra készült, hogy majd az

első vonal szerepét átvegye. Bethlen Miklós neveltetése a legjobb példa erre; apja, Bethlen János kancellár a legjobb hazai pedagógusok, Keresztúri Bíró Pál és Apáczai Csere János keze alá adta, majd jól megszervezett külföldi tanulmányútra küldte. Az ifjú Bethlen német és holland egyetemeken hallgatott előadásokat, Angliában és Franciaországban pedig a legmagasabb körökben fordult meg. Puritánus szellemű neveltetése nyomán alakult ki mély hitélete, naponta olvasta a Bibliát még hadjáratok idején is, úgyhogy Bethlen Gábor fejedelemhez hasonlóan élete során jó néhányszor végigment az Ó- és Újtestamentum szövegén. Házassága után természetesen ő is udvari prédikátort tartott, s a hétköznapi könyörgéseken s a vasárnapi istentiszteleteken mindig részt vett. Esetében tapasztalható a legtisztábban az, hogy mély és erős keresztyén hite mennyire áthatotta egész gondolkozását, mennyire meghatározta közéleti tevékenységét, politikai akcióit. Mellette nőttek fel nemzedéktársai, Bánffy György, a későbbi gubernátor, Macskási Boldizsár, az örök második, aki az enyedi kollégium főgondnokságát viselte, az ifjú Wass György, aki majd a kolozsvári kollégium főkurátora lett.

Ez a második nemzedék már az 1680-as években bekapcsolódott az egyházi közéletbe mint a fejedelem és a tanácsurak alá rendelt tiztagú curatoratus tagjai, e testület keretében intézték az egyházközségek és a főiskolák anyagi és szellemi ügyeit. Ilyenformán

biztosítódott a folyamatosság, felkészült az új garnitúra már abban az évtizedben, amikor – Buda visszavétele után – az erdélyiek számára is bizonyossá vált, hogy a közép-kelet-európai térségben uralomváltás fog bekövetkezni. Látványosan gyorsan omlott össze a török birodalom e térségben (ehhez hasonlót az elmúlt években tapasztaltunk a Szovjetunió összeomlásakor), s az erdélyieknek meg kellett barátkozniuk a gondolattal, hogy a Habsburg-házból való német-római császár és magyar király lesz egyúttal a bércecs kis haza uralkodója. Nem kellett különösebb politikai éleslátás annak megjósolásához, hogy a militánsan katolikus Lipót császár ugyanúgy óhajt majd bánni az erdélyi protestánsokkal, mint tette azt egy évtizeddel korábban a magyarországiakkal. A református vezető körök tehát azokat az utakat-módokat keresték, amelyekkel ezt a sorsot elkerülhetik, nemcsak maguk és családjuk érdekében, de a tágabb közösség, az anyaszentegyház minél sértetlenebb fennmaradása végett.

Mintha e nagy változást, az elkövetkező rosszabb időket sejtették volna meg az intéző körök, az Apafikorban folyamatosan tapasztalható a református egyház megerősítése, s az 1680-as évek második felében már a védekezés módjain is gondolkodtak. Apafi fejedelem sorra adományozta az egyházközségeknek a dézsmajövedelmek bizonyos hányadát (mai szóval élve államsegélyként), talán csak Bethlen Gábor ko-

rából maradt fenn még ennyi adománylevél az egyház számára. Megerősítették a kollégiumok anyagi alapjait is, a Gyulafehérvárra 1672-ben befogadott menekült sárospataki főiskola tizednegyedeket kapott. Szászváros e korban fejlődött schola particulává, Kolozsvárott a kollégium főúri támogatóiban bízva harmadik professzori állás létesítését tervezte. Székelyudvarhely iskolája az 1670-es évektől kezdve lelkészeket és világi értelmiségieket képző kollégiummá fejlődött, nem utolsó sorban Bethlen János és Miklós nagylelkű adományai révén. Anyagi, szellemi, szervezeti erősödés jeleit látjuk tehát az erdélyi egyház életében, amely nélkül jóval nehezebben vészelt volna át a következő nehéz évtizedeket.

1690-ben teljeseedett ki az uralomváltás Erdély felett: áprilisban meghalt I. Apafi Mihály fejedelem, augusztusban Teleki Mihály a császáriak oldalán elesett a zernyesti csataterén, és II. Apafi nem vehette át a tényleges uralkodást, hanem a főhatalmat valójában a bécsi udvar képviselőjében a helyi vezénylő tábornokok gyakorolták. Egy igen ritka, kedvező alkupozíciót hozó pillanatban Bethlen Miklós az erdélyiek követeként kieszközölte Bécsben a Lipóti Diplomát, amely aztán apróbb változtatásokkal Erdély alkotmányává vált a következő másfél századra. Ebben a császár-király mint valóságos erdélyi uralkodó fenntartotta a fejedelemség korábbi jogrendjét és közigazgatását, érvényesnek tekintette a korábbi fejedelmi

birtokadományokat, és ami számunkra most a legfontosabb, elismerte a négy bevett felekezet vallás-szabadságát. Mivel Bécs messze esett, az udvar egy Guberniumnak nevezett kormányzótanácsot hozott létre az államigazgatás helyi szerveként, tagjai közé jó részt református főurak, a korábbi fejedelmi tanácsurak kerültek.

Az előző korszakban kialakult vegyes felső egyház-kormányzati rendszer zökkenőmentesen élte át az uralomváltást. Világi tagjai a guberniumi tanácsosok közül kerültek ki: Bánffy György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár, Bethlen Elek főgenerális, Székely László, Nalácz István, vagyis az előző korszak második nemzedéke immár az első vonalba kerülve harcolt. Ez az egyháziakkal (Veszprémi István püspök, esperesek, professzorok) kiegészült testület mostantól Főkonzisztórium vagy Egyházfőtanács néven szerepelt. Átvette mindazon jogokat, amelyeket korábban az egyház vezetésében a református fejedelem gyakorolt, így a Habsburg-házi magyar királynak és erdélyi fejedelemnek nem maradt egyházigazgatási jogköre, azaz a reformátusok belső életébe nem szólhatott bele.

Persze a Habsburg-kormányzat igyekezett megnyirbálni az erdélyi protestánsok, közelebbről a reformátusok diploma szentesítette jogait, ez azonban a Főkonzisztóriumba tömörült főurak aktív ellenállása folytán csak részben sikerült. Megállapítható tehát, hogy az új uralom alá került kisebbik magyar hazában

gyakorlatilag megvalósult az a vallásszabadság, amiről a magyarországi hitsorsosok csak álmodtak, s amelynek hiánya okozta többek között a Rákóczi-szabadságharc kitörését. A Főkonzisztórium igyekezett minden eszközzel védeni az egyházközségek és a kollégiumok anyagi alapjait, jogi és szellemi autonómiáját a berendezkedő új hatalommal szemben. Bár e hatalomnak a református főurak is cselekvő, sőt vezető részesei voltak, tevékenységüket erősen behatárolta az immár folyamatosan Erdélyben tartózkodó császári haderő s annak vezénylő tábornoka. Ennek ellenére a Főkonzisztórium egyházvédő működésében jelentős sikereket könyvelhetett el, s a modern történészek megállapítása szerint e testület nélkül a református egyház igen elesett állapotba került volna.

E most tárgyalt második korszak 1704-ig, a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig tart, és meghatározó kulcsfigurájának Bethlen Miklós kancellár tekinthető. Neveltetéséről szólva már említettük mély személyes hitéletét. Érdekes, hogy ezzel kirítt kora református környezetéből, Teleki Mihály például „szent”-nek csúfolta. Bethlen vállalta is ezt, nem mintha valóban szentnek tartotta volna magát, de mint autonóm személyiség különállóságát nem akarta feladni, a meggyőződésének megfelelő életvitelét nem kívánta feláldozni a közvélemény oltárán. Leveleiből is, de főként fogságában írt Önéletírásából és Imádságoskönyvéből ismerhető meg hite és világnézete. Ez utóbbiból idéz-

ném példaként a főgondnoki tevékenységére visszatekintő fohászt: „Te tudod, Isten! Hogy én a te ládában avagy csak tudva és szántsándékkal nemhogy kárt tettem volna, de hogyha lehetett volna, egy pénzt tízzé, százra csináltam volna, és az én erőtelenségemhez képest csekély értékemmel is segítettém volna. Mindazáltal, ... annak a pénznek forgatásában és azzal való kereskedésben, ha valami fogyatkozás vagy hiba esett, Felséged bocsássa meg, mert én Felséged számadó és Felségedtől jól megjutalmaztatott szolgálója voltam, nem az embereké, kik nékem bosszúságnál egyebet nem fizettek. ... Amit lehetett, elkövettem erőtelenségemhez képest, úgy tudom, én Istenem! Nem híjával, hanem szaporodásával adtam a pénzt elé, és amennyire én tudtam, ... bátoros helyre tettem, csak ott őrizd meg és áldd meg, én Istenem! Hogy a te prófétáid és azoknak fiai ne juszanak éhelhalásra.”³ Egyházi működését felmérő történészek megállapítása szerint imádkozó magányban papírra vetett szavai valóban hitelesek.

Ugyanennek a korszaknak egyik kevésbé ismert alakja Wass György, fönmaradt naplója tanúskodik arról, hogy a Főkonzisztórium tevékenységében aktívan részt vett, főként a kolozsvári kollégium ügyeit intézte. Áldozatkész patrónusként is számon tartjuk, ő építtette a mezőméhesi és a cegei templomot. Hi-

³ Bethlen Miklós: *Élete leírása magáról*. Sajtó alá rendezte V. Windish Éva. Budapest, 1980, 992–993. o.

tének bizonyosságai azok az imádságok, amelyeket naplójába minden év végén bejegyzett, hálákat adva az áldásokért. Mint egyháza hű fia, igen nehezen vállalta el azt a megbízatást, amelyet 1693-ban kapott a Guberniumtól: a kolozsvári óvárbeli református templomnak a katolikusoknak való átadásakor ő képviselte a reformátusokat. Az évi imádságában újra fölemlítette a szomorú esetet, kérve Istentől az ítélet eltávoztatását: „Ez esztendőben kezdődék az isten házán az ítélet, 10 octobris kételenítettünk az ó-vári templomunkat az catholikusoknak kezekben bocsátani, azért méltán mondhatjuk mi reformátusok, mint Ezékiel jövendölt felőlünk: Imé egyik veszedelem az másikat éri, egy romlás az másakra jó. Azért Isten, én Istenem, mikor kiáltok, hallgass meg engem, én igazságomnak Istene, az nyomorúságban vidámíts meg engem. Meddig léssen Uram az te dicsőséged gyalázatban? Emlékezzél meg Uram, hogy minket is megszűnven hívtál és hoztál ki az te evangéliomodnak ismértire és az te tiszteletedre, és mikor ugyan ez nagy világosságra hoztál [reformáció], akkoron is kész volt a mi szívünk az te parancsolatidra. Kelj fel hát Isten, és forgasd az te igyedet, és ne engedd, hogy minket teljességgel megemésszenek az mi gonoszakaróink, és az te tiszteletedre rendelt helyeinket mitőlünk kívánságok szerént el vegyék.”⁴

⁴ *Czegei Wass György és Wass László naplói.* Közli Nagy Gyula. Budapest 1896, (MHHS 35.) 177–178. o.

Ennek a most tárgyalt erdélyi uralomváltásnak igen érdekes időszaka az 1704-gyel kezdődő öt év, a kuruc szabadságharc kora. Mint említettük, Erdély a Lipót-féle diploma birtokában tulajdonképpen nem kényszerült a csatlakozásra, annál elismerésre méltóbb, hogy a kisebbik haza társadalma saját érdekein túlnézve, önzetlenül részt vett az összmagyar szabadság védelmében. A Főkonzisztórium református urai 1703 őszén, a kuruc csapatok közeledtekor Rabutin generális parancsára Szebenbe húzódtak. Brassó mellett ez a szász város is folyamatosan a császári haderő kezén maradt, Rákóczi tábornokainak nem sikerült elfoglalniuk. Ha kuruc szemszögből nézzük e helyzetet, akkor az erdélyi politikai elit Szebenbe menekült képviselői, Bánffi György gubernátor, Bethlen Miklós kancellár, Wesselényi István, Keresztesi Sámuel, Bethlen László és mások labancoknak tekinthetők. Persze az ő labancságuk kissé más ízű, mint a dunántúliaké, ők ugyanis császárhűségükkel nem annyira Lipóthoz, mint a diplomában is elismert régi erdélyi szabadságjogokhoz ragaszkodtak.

Egyházkormányzati téren is tükröződött a történelmi helyzet kettőssége, amikor Szeben és Brassó a császáriak, a többi terület pedig a kurucok uralma alá tartozott: Szebenben tartózkodott a Főkonzisztórium világi része, Veszprémi István püspök viszont a korán kuruc kézre került Gyulafehérvárott maradt. Ilyenformán tehát a református egyháznak mindkét

táborban működtek vezető képviselői, hogy segítséget nyújthassanak, az érdekképviseletet elláthassák. Lehet, hogy nem tudatosan alakult így a helyzet, de a történelem ezt az eljárásmodot igazolta. 1709-ben ugyanis a labanc csapatok végleg kiűzték Erdélyből Rákóczi hadait, visszaállt a régi kormányzati rendszer, és ekkor a református anyaszentegyháznak rendelkezésre állottak a mindvégig császárhű tekintélyes főurak, akik töretlenül vihették tovább a két évtizeddel korábban megkezdett egyházvédő munkát.

Bethlen Miklós ekkor már nem vehetett részt a közéletben, 1704-ben ugyanis felségárulás vádjával börtönbe vetették, kezdetben Szebenben raboskodott, majd Bécsbe szállították. A fogság nem törte meg a jeles államféfit, viszontagságait keresztyénhez illő türelemmel és kitartással viselte. Mindennapi imádságának utolsó bekezdései arról tanúskodnak, hogy a testi bezártság lelkét nem szorította rácsok mögé, anyaszentegyházának előmeneteléért könyörgött ilyenképpen: „Legközelebb most ne engedje Felséged (az Istent szólítja meg így), hogy e mai szörnyű földindulás elnyelje Európában a te házadat. Ne építse a sátán a protestánsok vére, fegyvere, tanácsa és rettenetes költségével az Antikrisztus országát, és ne ronthassa annak alkalmatosságával az Úr Jézus Krisztus országát, legközelebb ebben a boldogtalan Magyarországon, Erdélyben az ő mindenkori gonosz szokása és praktikája szerént. Ó dücsőséges buzgó

Jehova Isten! csúfold meg már a sátánt és mutasd meg néki és a világnak, hogy te ezek között az ellenkező habok között is meg tudod az Evangéliumot marasztani mind a magyar nemzetségben, mind más protestáns keresztyén országokban, sőt nemcsak megtudod marasztani, hanem fel is tudod magasztalni, több országokra is ki tudod terjeszteni.”⁵ Bécsbe kerülve csak levélben tarthatott kapcsolatot a Főkonzisztóriummal, így is haláláig igyekezett segíteni jó tanáccsal, pontos információkkal.

A szebeni kényszerű tartózkodás idején nőtt fel Bethlen Miklós, majd Bánffi György és Keresztesi Sámuel oldalán az immár harmadik ifjú nemzedék (Teleki László, Wesselényi István, Bethlen László), amely az 1709 utáni új helyzetben az egyházkormányzati staféta átvételére hivatott, az előbbi ugyanis fogságba került, a két utóbbi pedig 1708-ban elhunyt. Nem került alkalmatlan kezekbe a kormányrúd, erre Wesselényi naplója a bizonyíték. A huszonéves szilágysági főúr, Bánffi gubernátor veje igen szép fohással kezdte szebeni tisztes bezártságuk eseményeinek megörökítését: „Itt pediglen mire tart az Isten bennünket, és mit érünk ez erősségben, vagyon csak egyedül az Istennek bölcs titkában. A mi Istenünk, aki az ellenkező dolgokból szokott jó dolgokat kihozni, szent fiáért könyörüljön rajtunk, és ez mostani zűrzavarokat lecsendesítvén, adjon békességet és vigyen haza ben-

⁵ Bethlen: *i. m.* 1063–1064. o.

nünket még életünkben, kit-kit a maga házába, hogy szolgálhassunk őneki csendes és vidám lélekkel.”⁶

A Szebenbe rekesztett református főúri kör, idősök és fiatalok igyekeztek megtartani életük megszott kereteit, nem utolsó sorban egyházi vonatkozásban is. A gubernátor és a kancellár udvari papja, Zilahi András meg Bonyhai György hol egyikük, hol másikuk palotájában tartotta rendszeresen a vasárnapi kétszeri istentiszteleteket a kolónia minden tagja számára. Minden nyomorúság ellenére a lelkészek nem adták fel a keresztyéni intés és feddés kötelességét. 1704. október 19-én Zilahi tiszteletes – amint Wesselényi följegyezte – a Zsidókhöz írott levél 12. rész 29. verse alapján „prédikált az mi Istenünk megemésztő tüzének alkalmatosságával. Az applicatióban az urat [ti. Bánffi gubernátort] erősen kipredikálá az erőszakért. Úgymint, hogy most is az Istennek felgyulladott haragját olajjal öntözik és erőszakot cselekszenek. Tudniillik egy szegény csanádi vargának négy hordó borát vötte el az úr, akit béhozott volt [Szebenbe] eladni.”⁷ Mivel a lelkészek kötelességük szerint a politika és a közélet visszásságait is érintették, Rabutin generális „parancsolatjából mind páterekre, mind szász papokra, s mind erre a miénkre ráizenetek, hogy hagyjanak békét a külső dolgoknak, azt ne elegyítsék a prédikációba.” Zilahi András azonban „ar-

⁶ Wesselényi István: *Sanyarú világ*. Közzéteszi Magyar András. I. Bukarest, 1983, 56. o.

⁷ Uo. 254. o.

ról igen erősen prédikála, és csak megmondá, hogy inkább fogadja az Isten szavát, mert Istennek szolgálja és nem embereké, azért bizony csak kimondja, ha halált szenved is.⁸

Guberniumi üléseket is tartottak, hogy bár névleg fenntarthatassák a jogfolytonosságot, Béccsel is leveleztek, s e hivatali működés során az ifjabb nemzedék begyakorolta magát az adminisztrációba, Wesselényi például Bánffi gubernátor magántitkáráként szerzett hasznos tapasztalatokat. Ugyanakkor az egyházuk sorsa iránti felelősség vállalását is megszokták a fiatalok, 1704 tavaszán a labancoktól fenyegetett enyedi kollégiumnak például Wesselényi ugyanúgy igyekezett segítséget nyújtani, mint Bethlen kancellár. Nem rajtuk múlt, hogy a védekezés sikertelennek bizonyult.

Eközben a kuruc világot élő Erdélyben a református egyház a lehetőségek szerint élte a maga életét, Veszprémi püspök és az esperesek olyan ügyeket is intéztek, amelyek korábban az Egyházfőtanács világi urainak hatáskörébe tartoztak. A hadjáratok, a pusztítások persze jelentősen akadályozták az élet megszokott menetét, Marosszéken például a létbizonytalanság miatt 1703–1710 között nem tartották meg a szokott évenkénti vizitációt. Enyed városának és kollégiumának pusztulása jelentette a legnagyobb veszteséget, a tanítás azonban nem szakadt meg, a professzorok és tanulók részben a torockószentgyörgyi

⁸ Uo. 115. o.

barlangokban, részben a kurucok oltalma alatt Szatmárra húzódva nyomorúságos körülmények között is folytatták a munkát.

1709 tavaszára a császári seregek erőt vettek Rákóczi csapatain, és a történelmi Erdély területén visszaállott a korábbi kormányzati rendszer. Szebenből kiszabadultak a császárhű főurak, és a közigazgatás újjászervezésével párhuzamosan azonnal helyreállították a Főkonzisztórium szervezetét, találkozva immár a püspökkel, az esperesi karral és a kollégiumi professzorokkal. Medgyesen működött az Egyházfőtanács, három főgondnok állott az élén, Wesselényi István, Teleki László és Bethlen László. E harmadik nemzedékhez 1709-ben az akkor már Bécsben raboskodó Bethlen Miklós írt egy hosszú eligazító levelet, mint fiaihoz fordul hozzájuk: „Tanuljatok, ó fiaim, ó kedveseim, legalább az én példámon tanuljatok józanságot. Eddzétek meg magatokat, őrizzétek meg a jobb napokra, tartsátok meg magatokat a hazának, az egyháznak, a családnak. Az Isten adjon zelust (buzgalmat), christiana fortitudot (keresztyén bátorságot) vallásához és prudentiát (óvatosságot) kegyelmeteknek.”⁹ Inti őket a református egyház hathatós védelmére, olyan ötletekkel szolgál, amelyeknek Medgyesen vagy Kolozsvárott hasznát vehetik, sőt a maga

⁹ *Bethlen Miklós levelei*. Sajtó alá rendezte Jankovics József. II. Budapest, 1987. 1018. o. Lásd még 1005–1006. o.

segítségét is ajánlja. Ebben a korszakban is megmaradt tehát a nemzedéki folytonosság.

1713-ban végleges formában újjászerveződött a Főkonzisztórium, 25 világi és 25 egyházi taggal. A püspökök az első a lekipásztörök között, egyúttal főgondnoki tisztséget is viselt, a világiak között pedig a három főgondnok állt az első helyen, akik az újjászervezett erdélyi Guberniumban, a legfőbb kormány szervben a legmagasabb tisztségeket viselték. A világi elit tehát továbbra is vezető szerepet vállalt az egyházban, a főkurátorok és az egyházfőtanácsai ülnökök így kellő közéleti tekintéllyel rendelkeztek ahhoz, hogy védelmező feladataikat elláthassák. Erre valóban nagy szükség mutatkozott, a Rákóczi szabadságharc után ugyanis a Habsburg-uralom immár véglegesen rendezkedett be újra Erdélyben, és az erősödő ellenreformációs politika keretében igyekezett megfosztani a református egyházat azoktól a kincstári, kamarai jövedelmekből származó adományoktól, amelyeket még Apafi fejedelem ajándékozott a kollégiumoknak, gyülekezeteknek. Ezek védelmében szállt sorompóba a Főkonzisztórium, évekig húzódó hosszas viták után eléggé eredményesen.

Mindeddig főként az egyházvédelem anyagi oldaláról szóltunk, nem mintha ez lett volna a legfontosabb az egyház életében, de a források is nagyrészt a jövedelmekről, adományokról szólnak, s ezek jelentőségét nem kicsinyelhetjük. Sok esetben egy-egy fe-

jedelmi vagy főúri juttatás tette lehetővé kicsiny egyházközségek számára, hogy az állandó igehirdetést, lelkipozást biztosító prédikátort körükben eltarthassák, s ugyanilyen adományok révén biztosíthattak a kollégiumok a szegény sorsú tanulóiknak anynyi alumniát, mai szóval ösztöndíjat, amellyel a jó előmenetelű diákok gyakorlatilag ingyen szerezhettek lelkészi vagy más értelmiségi pályára indító képesítést. Nem az értelmetlen fényűzés vágya, hanem a jövőépítés felelőssége mozgatta az egyház lelkészi-világi előjáróit az anyagi alapok szívós védelmében.

Ha már az Egyházfőtanács sikereiről szólnunk, meg kell említenünk a gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyre való áttelepítését. A sárospataki főiskola még 1672-ben talált menedékre az akkori fejedelmi székváros falai között, 1716-ban viszont a Habsburg-kormányzat korszerű erődítménnyé akarta kiépíteni a várat s a kollégiumnak újra költöznie kellett. Főgondnokok és iskolai felügyelő gondnokok, professzorok és a püspök egybehangolt akciói nyomán végül a marosvásárhelyi jóhírű városi iskolával egyesült a hányatott sorsú tanintézet. Professzorok és tanulók jó helyet nyertek végre, az odaveszett fejedelmi adományokat jókedvű adakozó patrónusok kipótolták, a gyulafehérvári épületeket azonban kártérítés soha be nem váltott ígéretével kellett átadni a katonaságnak. (Ma is katonák használják Bethlen Gábor épületeit, csak már nem németül beszélnek.)

Ennyiben tekinthetjük át a címben is jelzett szinte félvezszázadnyi időszakot, a nagy erdélyi uralomváltás korát és azt, hogy református egyházunk miként találta meg a túlélés módjait e korban. E távoli idő is szolgál tanulságokkal, levonható következtetésekkel az ifjú hallgatóság számára. Elsősorban azt emelném ki, hogy mindhárom nemzedék református főurai, bármekkora (ma már nehezen felfogható nagyságú) családi vagyonnal is rendelkeztek s bármilyen magas politikai-közületi tisztséget töltöttek be, nem szégyelltek egyházukban is munkálkodni. Akkoriban persze ez sokkal természetesebb volt, mint ma, de épp ezért kell ma megszívlelendő tanulságként erőteljesen hangsúlyozni. Hadd mondjunk erre is egy példát. Az 1690-es években a Főkonzisztórium nem volt olyan jól szervezett hivatal, mint ma az Igazgatótanács, titkárokkal, gépírónókkal, emeletes épülettel, hanem főúri tagjai a vasárnap délelőtti istentisztelet után összegyűltek általában a gubernátor házában és megtárgyalták a napirenden lévő ügyeket. Jegyzőkönyvben azonban rögzíteni kellett a határozatokat, és erre a nem túl előkelő munkára Bethlen Miklós kancellár, mai szóval élve az ország külügyminisztere szívesen vállalkozott. Első tanulságunk tehát az egyházi szolgálatvállalás kötelessége, amely e három nemzedék számára egyként alapult társadalmi elváráson és belső indíttatáson.

A nemzedéki folytonosságot emelném ki másod-

sorban, ez ma ugyanolyan fontos, mint egykor. A fiak beálltak az apák nyomdokaiba, az unokák nem szégyellték meghallgatni a nagyapák tanácsait – ez az intés napjainkban, a mesterségesen is szított nemzedéki ellentétek idején nagyon megszívlelendő. Elsősorban az egyház közösségén belüli önálló tevékenységet kezdő ifjaknak szól a bibliai figyelmeztetés: ti a mások munkájába állottatok. Úgy vélem, Jézus Krisztus minden körülmények között megtartja földi látható egyházát, de ebben az egymásba épülő, a szolgálatot újra meg újra fölállaló emberi nemzedékek a munkatársai. Persze az előttünk járók munkamódszereiből, tapasztalataiból csak azt kell átvennünk, ami a változó idők és körülmények között is hasznosnak bizonyul. Épp a fentebb vázolt hármás nemzedékváltás tanúsítja, hogy az élet továbbvitelének helyes útja a hagyományok okos megválogatása és korszerű megoldásokkal való ötvözése. Háromszáz évvel ezelőtt sem volt ez könnyű feladat, de akárcsak egykor, ma is bízhat az ifjú nemzedék a felülről, „magától” jövő kegyelemben.